

Monika Wolińska, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Płocku
Alicja Skibicka – Piechna, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Płocku

SOCJOTERAPIA W SZKOLE – MOŻLIWOŚCI, KONIECZNOŚĆ, FIKCJA?

SOCIOTHERAPY AT SCHOOL – POSSIBILITIES, NECESSITY, FICTION?

Streszczenie

Powinniśmy dokładać wszelkich starań, by pomoc psychologiczno-pedagogiczna świadczona przez szkołę jak najpełniej i najlepiej służyła wszystkim potrzebującym uczniom. Dobrze byłoby, gdyby dyrektorzy szkół i przedstawiciele nadzoru pedagogicznego nie byli zainteresowani głównie przygotowaniem i wypełnianiem niezbędnych dokumentów, tabel i sprawozdań z realizacji zadań powierzonych im na mocy rozporządzeń a bardziej koncentrowali się nad koncepcją organizacji szkoły w tym zakresie, sposobach prowadzenia zajęć, doborze metod oraz specjalistów.

Warto bliżej przyjrzeć się istocie zajęć socjoterapeutycznych, których obowiązek realizacji nałożyło na szkoły / dyrektorów szkół Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 kwietnia 2013 r. w sprawie zasad udzielania i organizacji pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach.

Słowa kluczowe: pomoc psychologiczno – pedagogiczna, terapia, socjoterapia, terapeuta, socjoterapeuta, grupa, szkoła, zaburzenia zachowania

Abstract

One should do his best to provide sufficient psycho-pedagogical aid to students in need. It would be perfect if school authorities were not mainly interested in designing and executing documents, graphs and reports imposed on them by governments, but could concentrate more on practical issues of school operation, such as lesson conduct, selecting appropriate methods of teaching and employing experts. It is vital to focus more on the nature of sociotherapy, which by law (MEN Regulation 30th April 2013 concerning granting and organizing psychological and pedagogical aid in public pre and regular schools and educational institutions) has become an integral part of schooling.

Key words: psycho-pedagogical aid, therapy, sociotherapy, therapist, sociotherapist, group, school, behavior disorders

*... Dzieci dzisiaj - będą dorosłymi jutro.
One będą określać naszą przyszłość.
Cechy, jakie zaszczipimy im dzisiaj
i warunki życia, jakie im stworzymy,
będą decydować o tym, jaki będzie świat
w następnym stuleciu...*

Adam Łopatka (Noszczyk
2002, 107)

Przystąpienie Polski do Unii Europejskiej nałożyło na Polaków wiele nowych obowiązków, jak również dało wiele przywilejów. Stopniowo wdrażane nowe rozwiązania ułatwiają i umożliwiają pełniejsze funkcjonowanie w wielu dziedzinach życia, także w obszarze wychowania i edukacji. Zanim jednak nasza rzeczywistość będzie spełniała europejskie standardy, konieczne jest przystosowanie, podjęcie prób i poszukiwanie rozwiązań optymalnych, ułatwiających funkcjonowanie osobom, które najbardziej tego potrzebują. Rozporządzenia dotyczące niesienia pomocy psychologiczno – pedagogicznej dzieciom w szkołach ogólnodostępnych są próbą właśnie takiego dopasowania się do standardów.

Idea słuszna, wysiłek włożony w jej realizację ogromny, ale czy rzeczywiście próba „uporządkowania” zasad udzielania pomocy psychologiczno–pedagogicznej w szkołach się powiodła, czy przynosi spodziewane efekty? Być może trudno teraz jednoznacznie odpowiedzieć na pytanie i założeniem autorek nie jest zajmowanie się rozliczaniem szkół z wywiązania się z nałożonych na nie obowiązków, ale szczególnie interesująca jest kwestia organizacji zajęć socjoterapeutycznych w szkołach i temu zagadnieniu poświęcony jest niniejszy artykuł. Zajęcia socjoterapeutyczne są szczególną formą terapii, umożliwiającą przezwyciężenie trudności z udziałem społeczeństwa i na rzecz społeczeństwa. Należy dołożyć wszelkich starań, by szkoła brała w tym procesie uzdrawiania aktywny udział.

Niezależnie od tego, w jakiej placówce uczeń pobiera naukę i czy jest to uczeń upośledzony umysłowo, niesprawny ruchowo czy niedostosowany społecznie, powinien uzyskać podobne wsparcie, w tym samym wymiarze godzin, a przysługujące mu zajęcia powinni prowadzić specjaliści o podobnych kwalifikacjach (Suchocka 2012, 39-44). Zajęcia specjalistyczne organizowane w szkole stanowią konkretną formę pomocy psychologiczno– pedagogicznej udzielanej uczniom odpowiednio do dokonanego rozpoznania ich potrzeb i możliwości rozwojowych oraz edukacyjnych. To właśnie indywidualne potrzeby edukacyjne determinują formy, sposoby i okres udzielania pomocy. Fakt ten ma ogromne znaczenie i sprawia, że rozporządzenie ma niezwykle humanitarny wydźwięk.

W czasie, kiedy w szkołach narastają problemy, z którymi nauczyciele nie radzą sobie, zapotrzebowanie na zajęcia socjoterapeutyczne jest bardzo duże. Mogą one pomóc uczniom z dysfunkcjami i zaburzeniami utrudniającymi funkcjonowanie w grupie rówieśniczej, powodujące niedostosowanie społeczne, dzieciom z problemami osobistymi i trudnościami życiowymi. Socjoterapia zapełnia lukę w sposobach udzielania pomocy psychologicznej uczniom z objawami niedostosowania, wychowującym się w rodzinach problemowych lub zachowujących się kłopotliwie. W obszarze oddziaływań socjoterapeutycznych pozostają dzieci nadpobudliwe, agresywne, zahamowane, nieśmiałe lub te z niską samooceną. Ta mnogość sytuacji kwalifikujących dzieci do udziału w zajęciach socjoterapeutycznych sprawia, że w każdej właściwie szkole zachodzi konieczność realizacji takich zajęć.

Zajęcia o charakterze socjoterapeutycznym, w myśl Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 kwietnia 2013r. w sprawie zasad udzielania i organizacji pomocy psychologiczno – pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach¹, są jedną z form udzielania uczniowi pomocy psychologiczno – pedagogicznej w szkole. W myśl § 7 wspomnianego przepisu pomoc psychologiczno–pedagogiczna jest udzielana w trakcie

¹ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 kwietnia 2013 r. w sprawie zasad udzielania i organizacji pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach. Dz. U. z dn. 7 maja 2013r., poz. 532.

bieżącej pracy z uczniem oraz w formie: klas terapeutycznych, zajęć rozwijających uzdolnienia; zajęć dydaktyczno – wyrównawczych; zajęć specjalistycznych, w tym korekcyjno–kompensacyjnych, logopedycznych, socjoterapeutycznych oraz innych zajęć o charakterze terapeutycznym; zajęć związanych z wyborem kierunku kształcenia i zawodu oraz planowaniem kształcenia i kariery zawodowej – w przypadku uczniów gimnazjum i szkół ponadgimnazjalnych; warsztatów, porad i konsultacji. Zajęcia socjoterapeutyczne oraz inne zajęcia o charakterze terapeutycznym organizuje się dla uczniów z dysfunkcjami i zaburzeniami utrudniającymi funkcjonowanie społeczne (§13). Godzina zajęć socjoterapeutycznych trwa 60 minut, zaś liczba uczestników zajęć nie może przekraczać dziesięciu (§ 13 i 14).

Socjoterapia jest efektywną formą pomocy psychologiczno–pedagogicznej skierowanej do dzieci i młodzieży. Jej istota polega na tym, że w odpowiednio dobranej grupie rówieśników organizuje się różnorodne aktywności uruchamiające procesy interpersonalne i grupowe. Według H. Rylke (Rylke 1999, 157) cele terapeutyczne osiąga się poprzez taki dobór i prowadzenie zajęć grupowych, aby uczestnikom dostarczyć pozytywnych korekcyjnych doświadczeń, potrzebnego wsparcia w mierzeniu się z trudnościami tak, aby odnosiły sukcesy, odkrywały swoje mocne strony i budowały swoje poczucie wartości. Postępowanie socjoterapeutyczne koncentruje się na dostarczeniu wychowankom doświadczeń przeciwstawnych dotychczasowym wywołującym urazy, które będą sprzyjały odreagowaniu napięć emocjonalnych, nabywaniu nowych umiejętności psychologicznych, aby kontakty z innymi ludźmi były konstruktywne i satysfakcjonujące (Sawicka 2010, 14).

Socjoterapia jest w szkole ważnym elementem pracy terapeutyczno-wychowawczej. Poza typowymi zajęciami socjoterapeutycznymi, elementy socjoterapii wykorzystywane są przez pedagogów szkolnych i nauczycieli w czasie godzin wychowawczych oraz w świetlicach szkolnych.

W myśl § 15 przywoływanego przepisu, zajęcia mogą być prowadzone przez nauczycieli, wychowawców grup wychowawczych oraz specjalistów, posiadających kwalifikacje odpowiednie do rodzaju prowadzonych zajęć.

Przywołane rozporządzenie z 30 kwietnia 2013r. nie normuje zadań socjoterapeuty, tak jak ma to miejsce w odniesieniu do pedagoga, psychologa, pedagoga-terapeuty czy doradcy zawodowego. Analiza częstości występowania zajęć socjoterapeutycznych w szkole jako formy pomocy psychologiczno-pedagogicznej uczniowi, pozwala zrozumieć takie stanowisko ustawodawcy. Niemniej sprawa nie jest błaha. Szacuje się, że około 30% uczniów nie można zakwalifikować do „normy” ze względu na problemy edukacyjno-wychowawcze. Wśród nich są dzieci z ADHD, z zespołem tikowym, dzieci po traumatycznych przeżyciach oraz takie, które nie są zdiagnozowane przez specjalistów, ale stanowią swoistego rodzaju wyzwanie wychowawcze dla szkoły i nauczycieli (Lorenc-Steinmec, Zaręba 2007, 29).

Dla wielu nauczycieli określenie „socjoterapia” nie jest jednoznaczne. Dla jednych jest to bliżej nieokreślona terapia społeczna, inni kojarzą ją ze świetlicami i klubami socjoterapeutycznymi, jeszcze inni – z zajęciami z socjologiem. Wszystko to powoduje, że w środowisku szkolnym działania socjoterapeutyczne nie zawsze są pojmowane z ich rzeczywistym znaczeniem.

Bazując na metodzie spotkaniowej i wykorzystując elementy metod treningowych oraz warsztatowych osoba prowadząca gromadzi wiele istotnych informacji na temat wychowanków – uczniów trudnych, lepiej rozumie ich trudności, odkrywa „w działaniu” ich mocne strony i dyspozycje psychiczne, a także obserwuje reakcje w chwilach przeżywania sukcesu.

By proces socjoterapeutyczny mógł przebiegać efektywnie, prowadzący powinien mieć odpowiednie kwalifikacje i kompetencje. Nauczyciel socjoterapeuta powinien posiadać uprawnienia do pracy z uczniami z dysfunkcjami i zaburzeniami utrudniającymi funkcjonowanie społeczne, prowadzenia terapii zaburzeń zachowania i zaburzeń emocjonalnych, umiejętność określenia potrzeb rozwojowych, charakterystycznych dla danego wieku, profilaktyki zachowań ryzykownych dzieci i młodzieży, planowania i organizowania sytuacji psychokreacyjnych w trakcie spotkań grupowych oraz prowadzenia dziecięcych i młodzieżowych grup socjoterapeutycznych (Łoskot 2011, 55).

Mając na względzie ważkość problemów, z jakimi styka się socjoterapeuta, musi się on liczyć z faktem, że spoczywa na nim duża odpowiedzialność, gdyż praca terapeutyczna z osobami z zaburzeniami zachowania i emocji polega w znacznej mierze na wspieraniu rozwoju podmiotu terapii. Socjoterapeuta powinien być zatem dobrze przygotowany zarówno od strony merytorycznej, jak i metodyczno-terapeutycznej. Ponadto winien odznaczać się adekwatnymi predyspozycjami osobowościowymi.

Opisując model wykwalifikowanego socjoterapeuty posłużymy się zestawieniem Jarosława Jagiela (2003, 139), wedle którego o kwalifikacjach socjoterapeuty świadczą następujące elementy:

1. **Wyszktałenie i kwalifikacje**, których wyznacznikiem jest dyplom wyższej uczelni w zakresie psychologii, pedagogiki bądź socjologii uzupełniony stosownymi kursami i studiami w zakresie terapii.
2. **Cechy osobiste i umiejętności** – m.in. umiejętność skutecznego porozumiewania się, nawiązywania kontaktów interpersonalnych, otwartość, poczucie humoru, gotowość do ujawniania własnych emocji, empatia.
3. **Paradygmat pracy i stosowane metody**, które wyznaczają styl pracy terapeutycznej.
4. **Superwizje**, będące formą uczenia i pomocy w rozwiązywaniu problemów w pracy z ludźmi, która polega na omawianiu nowych i trudnych sytuacji przede wszystkim pod kątem możliwości i zdolności rozwikłania ich przez prowadzących zajęcia.
5. **Terapia własna**, która może w znaczący sposób pomóc w przezwyciężeniu trudności i dać możliwość pełniejszego wglądu we własne psychiczne konflikty, deficyty i ewentualne przeżyte wcześniej urazy emocjonalne.
6. **Postawa etyczna** wyrażająca się w przestrzeganiu norm moralnych związanych z wykonywaniem zawodu terapeuty.

Uważa się, że uzyskanie kwalifikacji, których potwierdzeniem jest dyplom ukończenia studiów nie może być utożsamiane z uzyskaniem kompetencji zawodowych. Może się bowiem okazać, że osoba ze stosownym wykształceniem nie czuje się gotowa do funkcjonowania w roli zawodowej (Puślecki 1993, 27).

Klasyfikacja zawodów i specjalności na potrzeby rynku pracy² ujmuje socjoterapeutę jako specjalność w obrębie zawodu nauczyciel szkół specjalnych i definiuje jako nauczyciela niedostosowanych społecznie. Wydaje się jednak, że przyporządkowanie socjoterapeuty wyłącznie do kategorii nauczycieli szkół specjalnych jest niewystarczające. Istota socjoterapii polega bowiem głównie na realizacji celów terapeutycznych i leczących, choć także edukacyjnych i rozwojowych.

² Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej z dnia 27 kwietnia 2010r. w sprawie klasyfikacji zawodów i specjalności na potrzeby rynku pracy oraz zakresu jej stosowania. Dz.U. 2010 Nr 82 poz. 537 z późn. zm.

Optymalną sytuacją byłaby taka, w której zajęcia socjoterapeutyczne prowadzone byłyby przez dwóch terapeutów (dzieje się tak w świetlicach socjoterapeutycznych). Umożliwia to sprawne prowadzenie zajęć, szybszą diagnozę trudności, pokonania oporu grupy oraz wzajemną bieżącą superwizję. W praktyce szkolnej stosowane jest zwykle rozwiązanie, w którym grupę prowadzi jedna osoba. Jest to wynik kondycji finansowej polskich szkół oraz wciąż niewystarczającej liczby specjalistów. Nie może być jednak tak, że względy finansowe przekreślają skuteczność terapii. Szkoły powinny domagać się takiej organizacji zajęć terapeutycznych, która w sposób pełny odpowie na potrzeby konkretnych uczniów. W przypadku zajęć socjoterapeutycznych standardem powinno być prowadzenie grupy przez dwóch terapeutów.

Uczniowi przydzielana jest określona forma zajęć pomocowych na podstawie zdiagnozowanych potrzeb lub stosownych zapisów zawartych w opinii lub orzeczeniu wydanym przez poradnię psychologiczno – pedagogiczną. Dyrektor szkoły przydziela uczniowi określoną liczbę godzin zajęć, biorąc pod uwagę ogólną pulę godzin, które ma do dyspozycji. Co dzieje się jednak w sytuacji, gdy dyrektor ze względów finansowych, kadrowych czy organizacyjnych nie ma możliwości zorganizowania zajęć socjoterapeutycznych w szkole?

Pomocą w opiece i wychowaniu dziecka mogą służyć placówki wsparcia dziennego. Placówka wsparcia dziennego może być prowadzona w formie:

- 1) opiekuńczej, w tym kół zainteresowań, świetlic, klubów i ognisk wychowawczych;
- 2) specjalistycznej;
- 3) pracy podwórkowej realizowanej przez wychowawcę³.

Placówka wsparcia dziennego prowadzona w formie opiekuńczej zapewnia dziecku opiekę i wychowanie, pomoc w nauce, organizację czasu wolnego, zabawę i zajęcia sportowe oraz rozwój zainteresowań. Placówka wsparcia dziennego prowadzona w formie specjalistycznej w szczególności: organizuje zajęcia socjoterapeutyczne, terapeutyczne, korekcyjne, kompensacyjne oraz logopedyczne; realizuje indywidualny program korekcyjny, program psychokorekcyjny lub psychoprofilaktyczny, w szczególności terapię pedagogiczną, psychologiczną i socjoterapię. Placówka wsparcia dziennego prowadzona w formie pracy podwórkowej realizuje natomiast działania animacyjne i socjoterapeutyczne⁴.

Zajęcia socjoterapeutyczne mogą stanowić także ofertę publicznych i niepublicznych poradni psychologiczno–terapeutycznych czy stowarzyszeń działających na rzecz pomocy dla dziecka i jego rodziny.

W przypadkach trudnych, wymagających całościowych rozwiązań, młodzi ludzie mogą uzyskać pomoc w Młodzieżowych Ośrodkach Socjoterapii (MOS). Przyjmują one wychowanków na podstawie wniosku rodziców oraz orzeczenia poradni psychologiczno-pedagogicznej o potrzebie kształcenia specjalnego ze względu na zagrożenie niedostosowaniem społecznym (art. 71b ustawy o systemie oświaty⁵). Nieletni nadal mogą być przyjmowani do MOS na podstawie postanowienia sądu rodzinnego (wydanego przed 1 stycznia 2012 r.).

³ Art. 42 Ustawy z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej. Dz.U. 2011 Nr 149 poz. 887

⁴ Tamże

⁵ Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty, Dz.U. 1991 Nr 95 poz. 425 z późn. zm.

Zestawiając stan organizacji MOS w bieżącym roku szkolnym z zapotrzebowaniem otrzymanym na podstawie symulacji dla roku szkolnego 2013/2014 otrzymano zapotrzebowanie na dodatkowe miejsca w wysokości 193 miejsc. Największe braki będą w szkołach ponadgimnazjalnych i gimnazjalnych w 3 klasach, zwłaszcza dla chłopców, ale także dla dziewcząt w normie intelektualnej. W szkołach ponadgimnazjalnych brakuje ponad 651 miejsc, a w bieżącym roku szkolnym zapewniono miejsca w MOS-ach dla 225 nieletnich. Do tej liczby należałoby dodać dzieci i młodzież także wymagających specjalnej organizacji nauki i metod pracy, a umieszczanych na wniosek rodziców (Kulesza 2013, 5).

Dodatkowym utrudnieniem jest nierównomierne rozmieszczenie MOS-ów na terenie Polski. Dość częsty jest fakt, że uczniowie zostają zakwalifikowani do placówki bardzo odległej od miejsca zamieszkania, co znacznie utrudnia podejmowanie oddziaływań środowiskowych oraz „wrywa” ucznia czasowo ze środowiska rodzinnego.

Przykładem dobrej praktyki w zakresie wsparcia uczniów z zaburzeniami zachowania i emocji są specjalistyczne punkty konsultacyjne (SPK), które specjalizują się w dwóch głównych obszarach pomocy: problemy wychowawcze dzieci i młodzieży, problemy dzieci i młodzieży niepełnosprawnej. W ramach SPK specjaliści – praktycy służą wsparciem adresowanym do nauczycieli, pedagogów, wychowawców, rodziców i opiekunów, mających problemy z dziećmi i młodzieżą, które w szczególności są związane z zagrożeniem niedostosowaniem społecznym, z trudnościami występującymi w zachowaniu, trudnościami w kontaktach społecznych, nierealizowaniem obowiązku szkolnego. Obecnie w Warszawie funkcjonuje 10 SPK, a ich funkcjonowanie przyczyniło się do zwiększania efektywności systemu wychowawczego w Warszawie. Poddajemy dyskusji potrzebę podjęcia podobnych inicjatyw w innych miastach Polski.

Potrzeba prowadzenia zajęć socjoterapeutycznych w szkole – warto podjąć staranie, by dzieci i młodzież zdiagnozowane i wytypowane do udziału w nich, miały okazję skorzystać z takiej formy pomocy i wsparcia. W wielu szkołach obserwujemy dobry kierunek działań mających na celu efektywne prowadzenie socjoterapii. Niestety, możemy spotkać się z sytuacjami, gdzie indywidualne potrzeby dzieci i młodzieży w tym zakresie są lekceważone oraz bagatelizowane i nie są zaspokajane w rzeczywistym działaniu. Znacznie lepiej byłoby przyznać się, że czegoś nie jesteśmy w stanie zrobić, niż organizować np. „socjoterapię indywidualną” (przykład zaleceń poradni psychologiczno-pedagogicznej z orzeczenia ucznia gimnazjum), czyli tworzyć fikcję i organizować działania pozorne, które nie przynoszą pożytku, a nawet mogą powodować szkody. Należy pamiętać, że uczestnik zajęć socjoterapeutycznych może dokonać zmiany w sobie, próbować poradzić sobie z trudnościami osobistymi przy pomocy grupy i prowadzącego, gdyż istotą zajęć socjoterapeutycznych jest fakt, iż stanowią one specyficzny rodzaj terapii grupowej. Zatem o indywidualnej socjoterapii nie ma mowy! Nie zapominajmy, że ponosimy odpowiedzialność za adresatów pomocy psychologiczno – pedagogicznej, jakość udzielanej im pomocy oraz jej efekty. „Socjoterapia odwołując się do naturalnych sytuacji społecznych, z ich elementami terapeutycznymi, stanowi szansę na korekturę i wzbogacanie siebie o nowe doświadczenia, niosące nieco odmienne, adekwatne do rzeczywistości treści o sobie i innych. Wynikające z nich nowe zachowania, przenoszone na grunt szkolny, mogą ulegać wzmocnieniu i utrwalac się mimo niekorzystnych warunków rodzinnych. Tym samym więc środowisko szkolne i grupa socjoterapeutyczna

mogą stać się sprzymierzeńcem konstruktywnych zmian w zachowaniu i postawach wobec siebie i innych ludzi” (Sawicka 2006, 82). Autorki popierają ideę zajęć socjoterapeutycznych w szkole, widzą głęboki sens tej formy terapii, bo „*Dzieci dzisiaj – będą dorosłymi jutro*”.

Bibliografia:

1. Jagieła, Jarosław. 2003. *Socjoterapia w szkole*. Kraków: Rubikon.
2. Kulesza, Joanna. 2013. *Raport nt. zapotrzebowania na miejsca w placówkach resocjalizacyjnych i socjoterapeutycznych resortu edukacji w roku szkolnym 2013/2014*. Warszawa: Ośrodek Rozwoju Edukacji.
3. Lorenc-Steinmec, Aleksandra, i Zaręba, Alicja 2007. „Zapobiec kryzysowi, czyli o grupach wsparcia dla nauczycieli”. *Psychologia w szkole* 2: str. 27 - 35.
4. Łoskot, Małgorzata. 2011. „Zasady organizacji zajęć specjalistycznych dla uczniów o specjalnych potrzebach edukacyjnych”. *Głos pedagogiczny* 27: str. 52 - 56.
5. Noszczyk, Monika. 2002. „Rodzinne uwarunkowania niedostosowania społecznego wśród dzieci i młodzieży”. *Auxilium Sociale - Wsparcie Społeczne* 2: str. 107 - 127.
6. Puślecki, Władysław. 1993. *Dydaktyka ogólna. Kompetencje i rozwój zawodowy nauczyciela*. Opole: Instytut Pedagogiki Wczesnoszkolnej WSP w Opolu.
7. Rylke, Hanna. 1999. *Pokolenie zmian. Czego boją się dorośli*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
8. Sawicka, Katarzyna. 2010. *Socjoterapia*. Warszawa: KOMPENDIUM.
9. Sawicka, Katarzyna. 2006. *Socjoterapia jako forma pracy z dziećmi i młodzieżą przejawiającymi zaburzone zachowania*. [W:] (red.) Dąbrowska- Jabłońska, Iwona. *Terapia dzieci młodzieży. Metody i techniki pomocy psychopedagogicznej*, Kraków: Impuls.
10. Suchocka, Mirosława. 2012. „Pomoc psychologiczno – pedagogiczna w szkole masowej” *Dyrektor Szkoły* 2: dod. s. 39 - 44.

Wykaz aktów prawnych:

1. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 kwietnia 2013 r. w sprawie zasad udzielania i organizacji pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach. Dz. U. z dn. 7 maja 2013r., poz. 532.
2. Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej z dnia 27 kwietnia 2010r. w sprawie klasyfikacji zawodów i specjalności na potrzeby rynku pracy oraz zakresu jej stosowania. Dz.U. 2010 Nr 82 poz. 537 z późn. zm.
3. Ustawy z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej. Dz.U. 2011 Nr 149 poz. 887.
4. Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty, Dz.U. 1991 Nr 95 poz. 425 z późn. zm.